

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)

Brolsma, M.

Publication date

2015

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Brolsma, M. (2015). *'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Samenvatting - 'Het humanitaire moment'. Nederlandse intellectuelen, de Eerste Wereldoorlog en de crisis van de Europese beschaving (1914-1930)

De Eerste Wereldoorlog bracht niet alleen ingrijpende politieke en economische veranderingen in Europa teweeg, maar vormde eveneens in cultureel opzicht een scharnierpunt. De heersende onvrede met de Europese beschaving was door deze 'oercatastrofe van de twintigste eeuw' sterk toegenomen. Na 1918 maakte overal in Europa onder intellectuelen het onbehaaglijke gevoel opgang te leven in een tijd van crisis, overgang en fundamentele onzekerheid. Ook in Nederland heerste een diepe bezorgdheid over het peil van de eigentijdse cultuur, in weerwil van het feit dat in de historiografie over het interbellum het land vaak getypeerd is als een conservatieve en onmoderne uithoek van Europa vanwege de 'verzuiling' en de neutraliteit in 1914-1918. Het is deze Nederlandse reactie op de naoorlogse culturele heroriëntatie in Europa, die in deze studie centraal staat en die wordt onderzocht door vanuit een transnationaal perspectief de cultuurkritiek van de 'humanitaire beweging' te analyseren. Deze heterogene beweging, die ontstond in het fin de siècle, moet worden gesitueerd buiten de geijkte confessionele, liberale en socialistische 'zuilen'. De aanhangers deelden een sterk antirationalisme en een hevig verlangen naar een betere, 'menselijkere' maatschappij. Een vernieuwing die volgens deze cultuurkritische 'humanitair idealisten' niet door grootschalige, collectieve hervormingen moest worden gerealiseerd, maar door een verbetering van het individu en een 'geestelijke revolutie'.

In het eerste hoofdstuk worden de buiten- en binnenlandse oorzaken van de opleving van het humanitair idealisme in Nederland in de jaren na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog onderzocht. Getoond wordt dat het 'humanitaire moment' vooral begrepen moet worden als een protest tegen de oorlog en het heersende 'rationalisme' van de liberale burgerij. De collectieve geweldsuitbarsting van 1914 voorzag het menselijkheidsideaal van de humanitaire beweging van een nieuwe urgentie en leek bovendien in de ogen van veel tijdgenoten aan te tonen dat het verstanddenken, dat in de tweede helft van de negentiende eeuw had gedomineerd, definitief bankroet was. Een belangrijke binnenlandse factor die eveneens bijdroeg aan de bloeiperiode van het humanitair idealisme was de onvrede met de voortschrijdende verzuiling en met de versterking van de christelijke orthodoxie, die met dit proces van religieuze mobilisatie gepaard ging. Zowel voor mensen die op zoek gingen naar een religieus alternatief voor het christendom, als voor vrijzinnige protestanten die de kerk trouw bleven maar wél de behoefte voelden om het 'conventionele' christendom te corrigeren, bood de humanitaire beweging soelaas. Typerend voor de cultuurkritiek van de humanitair idealisten in deze periode is dat zij een regeneratie van de cultuur tot stand wilden brengen door een *geestelijke* of *religieuze* revolutie. Op welke wijze 'religie' - mits humanistisch, ondogmatisch en gericht op de immanentie - werd beschouwd als hét aangewezen medicijn om de cultuurcrisis en desintegratie van de maatschappij te bezweren, is geïllustreerd aan de hand van het gedachtegoed van de kunstcriticus Just Havelaar, de ex-dominee Gerhardus Hendericus van Senden en Kees Meijer, de leider van de vrij-religieuze vereniging De Nieuwe Gedachte.

Was 'religie' voor de aanhangers meestal de vorm die de verlangde remedie voor de 'zieke' Europese beschaving moest aannemen, de intellectuele bouwstenen putten zij vervolgens hoofdzakelijk uit het socialisme, de wijsbegeerte en de literatuur. In het tweede hoofdstuk staat het religieus-socialisme centraal, de stroming die in de jaren twintig het meest gezichtsbepalend werd

binnen de humanitaire beweging. Duidelijk wordt dat het socialisme een sterke aantrekkingskracht uitoefende op de humanitair idealisten. Deze bekoring werd in de eerste plaats gemotiveerd door de veronderstelling dat het socialisme de voorwaarden leek te kunnen scheppen voor de verlangde ondogmatische en verbindende 'religie' en vrije ontwikkeling van de persoonlijkheid die door het kapitalisme werden ondermijnd. In de tweede plaats leek het een wenkend perspectief vanwege het wijdverbreide idee dat het kapitalisme de dieperliggende, fundamentele oorzaak van de Eerste Wereldoorlog was geweest. Ondanks deze aantrekkingskracht van het socialisme waren de humanitair idealisten het erover eens dat de historisch-materialistische filosofische basis van deze politieke ideologie niet langer voldeed. In hun perceptie was het historisch-materialisme evenzeer een product van het heersende rationalistisch-mechanische wereldbeeld als het kapitalisme. Volgens hen had de Eerste Wereldoorlog op pijnlijke wijze het failliet getoond van dit 'kille' en 'berekende' rationalisme omdat het de onderhuidse instincten en irrationele drijfveren van de mens net zo lang had onderdrukt en genegeerd totdat zij in 1914 op een gewelddadige wijze een ontlading hadden gezocht. Behalve aan de oorzaken van de toegenomen belangstelling van de humanitair idealisten voor het religieus-socialisme, wordt in dit hoofdstuk ook aandacht geschonken aan de ontwikkeling van de verschillende religieus-socialistische organisaties in Nederland vanaf de jaren 1890 tot circa 1930. Getoond wordt dat het religieus-socialisme een breder verschijnsel was dan tot dusverre werd aangenomen. Niet alleen de Arbeidersgemeenschap van Willem Banning, de Blijde Wereld-dominees en het Religieus Socialistisch Verbond, maar ook Meijer en zijn De Nieuwe Gedachte, Havelaar, Van Senden en een deel van de jongerenvereniging de Praktisch-Idealisten Associatie kunnen tot het religieus-socialisme, of althans tot de 'periferie' van deze stroming, worden gerekend.

In het derde hoofdstuk wordt geanalyseerd op welke wijze het idealisme van Hegel en de levensfilosofie als een intellectuele bron voor de humanitair idealisten hebben gefungeerd. Beide wijsgerige stromingen spraken tot de verbeelding vanwege hun vermeende vermogen om de teloorgegane maatschappelijke eenheid te herstellen en de heerschappij van het rationalisme ongedaan te maken. Bovendien lieten zij zich goed combineren met zowel een vrijzinnig protestants als een humanistisch, algemeen religieus besef. Tot slot voorzagen beide stromingen in een nieuwe visie op de loop van de geschiedenis, die als alternatief kon dienen voor zowel de christelijke, teleologische geschiedvisie als het liberaal-seculiere vooruitgangsoptimisme waarvan de humanitair idealisten zich distantiëerden. Om te illustreren op welke wijze de humanitair idealisten in de jaren 1914-1930 invulling gaven aan Hegels idealisme wordt ingegaan op de Internationale School voor Wijsbegeerte in Amersfoort. Dit bolwerk van 'links-hegeliaanse' oud-leerlingen van de Leidse hoogleraar Gerard Bolland was opgericht in 1915. De initiatiefnemers droomden ervan om met de filosofie de culturele eenheid in Europa te herstellen en zo bij te dragen aan vrede en verzoening. Eveneens wordt stilgestaan bij links-revolutionaire hegelianen als Bart de Ligt, Clara Wichmann en de rode dominee Henri van den Bergh van Eysinga, die een ommekeer in de mens én in de maatschappij verlangden. Zij begroetten de Russische Revolutie aanvankelijk met enthousiasme, maar kwamen op basis van Hegels dialectische beginsel tot de conclusie dat een geestelijke zuivering of 'revolutie van de revolutie' nodig was. Populairder dan het neohegelianisme was in de vroege jaren twintig de levensfilosofie, zij het in een sterk ge vulgariseerde variant. Evenals de wijsbegeerte van Hegel werd de levensfilosofie door de humanitair idealisten op zeer diverse manieren geïnterpreteerd en gemobiliseerd voor uiteenlopende politieke idealen als een 'strijdende' of 'waardige onzijdigheid' van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog (door Just Havelaar en de pedagoog Rommert Casimir), een 'internationalistisch-nationalisme' (door de aanhangers van de

Praktisch-Idealisten Associatie), een Verenigde Staten van Europa (Egbert Smedes), een socialistische revolutie (Geertruida Kapteyn-Muysken), een op vrijzinnig-democratische leest geschoeide 'opbouw' van de samenleving (Casimir) of de 'democratie' (Havelaar).

In het vierde hoofdstuk is het cultuurkritische oriëntalisme geanalyseerd dat in de jaren twintig binnen de humanitaire beweging opgang maakte. Omdat de Eerste Wereldoorlog op pijnlijke wijze het morele tekort van Europa leek te hebben blootgelegd, kreeg de gedachte dat het 'spirituele', 'onbedorven' Oosten de 'gedegenereerde' westerse beschaving kon genezen in de perceptie van veel intellectuelen een nieuwe urgentie. Deze bekoring van het Oosten droeg in de eerste plaats bij aan het relatieve succes van de theosofie in Nederland en in het bijzonder van de theosofische Orde van de Ster in het Oosten rond de 'wereldleraar' Jiddu Krishnamurti, die jaarlijks bijeenkwam in het Overijsselse Ommen. Op hun beurt droegen de theosofen bij aan de bekendheid van oosterse religieuze, literaire en filosofische tradities, bijvoorbeeld door de Bengaalse dichter Rabindranath Tagore voor een lezingentournee in Nederland uit te nodigen. Behalve Tagore werd ook de Duits-Baltische levensfilosoof Hermann Keyserling als een profeet van de 'heilzame', 'oosterse geest' verwelkomd. Opvallend en 'nieuw' in dit tijdvak is dat het cultuurkritische oriëntalisme bovenal tot uitdrukking kwam in een grote belangstelling voor Rusland. Dit was hoofdzakelijk het gevolg van de bolsjewistische revolutie van 1917 die de fundamentele 'on-Europeesheid' van het land leek te bevestigen, evenals het bestaande stereotype beeld van Rusland als 'mysterie' en van de Russen als een uniek, 'levenskrachtig' volk. In de ogen van veel West-Europese intellectuelen was de Russische literatuur de aangewezen bron om het vermeende heilzame en spirituele potentieel van de 'Russische ziel' te ontsluiten. Dat gold in het bijzonder voor Fjodor Dostojevski, die de gemoederen beroerde vanwege zijn vermeende 'typisch Russische', grillige vitaliteit, zijn 'onbedorven', 'zuivere' christendom, zijn ferme aanklacht tegen het westerse rationalisme en de boodschap van deemoedige levensaanvaarding die uit zijn werken zou spreken. De meeste aandacht wordt daarom in dit vierde hoofdstuk besteed aan de 'Dostojevski-cultus' die rond 1920 binnen de humanitaire beweging ontstond en waarvan de linkse dominee-dichter Jan Jacob Thomson, de religieus-socialist Jan de Gruyter en de letterkundige en leider van het maandblad *De Stem*, Dirk Coster de belangrijkste protagonisten waren.

In het vijfde hoofdstuk wordt geïnventariseerd hoe de humanitair idealisten in de jaren 1914-1930 invulling gaven aan de wijdverbreide, elitaire gedachte dat er voor de intellectueel een cultureel richtinggevende taak in de maatschappij zou zijn weggelegd. Door de oplaaierende cultuurcrisis en het oorlogsenthouiasme van de Duitse, Franse en Britse schrijvers en geleerden in augustus 1914 werd de voorheen zo vanzelfsprekende notie dat de intellectuelen een 'geestelijke voorhoede' vormden sterk in twijfel getrokken. Deze tendens werd verder versterkt door het engagement van een groot aantal Europese intellectuelen in het interbellum in dienst van de linkse en rechtse politieke extremen. Steeds vaker werden de intellectuelen niet langer alleen als 'oplossing' van de cultuurcrisis gezien. Zij werden nu ook vaak als de wortel van het probleem beschouwd. De positie en taak van de intellectueel in de maatschappij vroeg in de perceptie van veel humanitair idealisten dan ook om een fundamentele herbezinning. Een belangrijk referentiepunt hierbij vormde de Franse schrijver en pacifist Romain Rolland die de Europese schrijvers, kunstenaars en academici in 1914 had opgeroepen om zich 'boven het strijdgewoel' te begeven in plaats van zich te laten meevoeren door de irrationele, politieke hartstochten en nationalistische waan. Zo spande Frederik van Eeden, die droomde van een door 'dichters-koningen' geleide samenleving, zich tijdens de oorlogsjaren tot het uiterste in om de Duitse, Franse en Britse intellectuelen die door de patriottische roes waren bedwelmd tot rede te manen. De christen-

anarchistische ex-dominee Bart de Ligt streefde als voorzitter van de Bond van Revolutionair-Socialistische Intellectueelen naar een loutering van zowel de bolsjewistische revolutie, als van de intellectuelen die in zijn perceptie door hun steun aan de oorlog en het kapitalisme ernstig waren gecorrumpeerd. Dirk Coster zag zich genoodzaakt afstand te doen van de verwachting dat de kunstenaars en schrijvers de wegbereiders zouden zijn van een nieuwe cultuur. Halverwege de jaren twintig maakte bij hem deze elitaire opvatting plaats voor een diepe bezorgdheid over de fascistische hardheid van de jonge generatie Europese dichters die in zijn ogen het humanisme bedreigde.

In de epiloog wordt tot slot ingegaan op de humanitaire beweging in de jaren dertig en veertig. Daarbij komen zowel neergang van de beweging rond 1930, als de reacties op het opkomende nazisme en fascisme aan bod. De afnemende belangstelling voor het humanitair idealisme hield verband met de teleurstellende ervaring dat de nieuwe cultuur, die na de oorlog binnen handbereik leek, niet tot stand was gekomen. Daarnaast droegen ook het zakelijkere en somberdere culturele klimaat dat aan het einde van de jaren twintig ontstond en de nijpende, reële economische en politieke problemen van de jaren dertig bij aan de achteruitgang. Een laatste, belangrijke factor was het feit dat de noodzaak om een ondogmatisch, humanistisch religieus alternatief te zoeken rond 1930 sterk aan urgentie had ingeboet omdat het proces van 'verzuiling' in grote lijnen was voltooid. Hoewel het 'humanitaire moment' van de jaren twintig nu voorbij was, bleef de humanitaire beweging ook na de Tweede Wereldoorlog actief en bestond er bijvoorbeeld een zekere mate van continuïteit tussen het in 1946 opgerichte Humanistisch Verbond en vooroorlogse 'centra' van het humanitair idealisme als De Nieuwe Gedachte en *De Stem*.

In deze studie wordt echter niet alleen de ervaring, neergang en cultuurkritiek van de humanitaire beweging in de jaren 1914-1930 onderzocht, maar wordt ook geprobeerd om licht werpen op drie grotere thema's. In de eerste plaats wordt geanalyseerd in hoeverre de Nederlandse humanitaire beweging deel had aan de bredere naoorlogse culturele herbezinning en het crisisdebat in Europa door aan de hand van de cultuurtransfermethode in kaart te brengen op welke wijze de aanhangers zich ideeën van buitenlandse schrijvers en filosofen als Oswald Spengler, Romain Rolland, Thomas Mann en Julien Benda toe-eigenden en inpasten in hun eigen cultuurkritiek. De humanitair idealisten beschouwden de beschavingscrisis als een specifiek Europees probleem, waarvan de oorzaken en gevolgen zich in heel Europa manifesteerden en dat daarom om een grensoverschrijdende oplossing vroeg. Zij worstelden met dezelfde vragen, twijfels en problemen als cultuurcritici in andere Europese landen, laafden zich grotendeels aan dezelfde intellectuele bronnen en zochten aansluiting bij transnationale regeneratiestromingen. Zo was een cultuurkritisch oriëntalisme in zwang in alle West-Europese landen en bestonden er rond 1920 Dostojevski-culten in Nederland, Groot-Brittannië, Duitsland en Oostenrijk. Het religieus-socialisme leefde in de naoorlogse jaren op in Nederland, Duitsland en Zwitserland. Een Hegel-revival vond plaats in Nederland, Italië en Duitsland. Tot slot maakte de levensfilosofie vooral in dit laatstgenoemde land in de jaren twintig zeer sterk furore. Dat de humanitair idealisten voor hun diagnoses van de 'zieke' Europese beschaving en blauwdrukken voor een culturele regeneratie vaak te rade gingen bij denkers in het buitenland, betekent uiteraard niet dat zij hun cultuurkritiek kritiekloos importeerden. Cultuurkritische ideeën en opvattingen werden aangepast aan de eigen Nederlandse, humanitair-idealistische context en kregen vaak een pacifistische, melioristische en religieus-ethische invulling.

In de tweede plaats zijn de rol en betekenis van religie binnen de humanitaire beweging en de wisselwerking tussen deze beweging en het proces van 'verzuiling', terugkerende onderwerpen in dit proefschrift. 'Religie' was in Nederland in het interbellum meer dan alleen het fundament van de

zuilen. Voor de humanitair idealisten was 'religie' immers de aangewezen remedie om de cultuurcrisis in Europa te bezweren. Bovendien fungeerde religie voor hen als mobiliserende kracht om politiek actief te worden en om zich te organiseren rond tijdschriften of in verenigingen. Hoewel de humanitaire beweging slechts ten dele buitenkerkelijk was en een groot aantal vrijzinnig protestantse dominees in de gelederen telde, hadden de aanhangers kritiek op de functie en betekenis die religie binnen de zuilen leek te hebben. Zij waren ervan overtuigd dat religie een bindmiddel moest zijn en geen splijtzwam en verzetten zich tegen de maatschappelijke fragmentatie van de Nederlandse samenleving die door de verzuiling werd versterkt. Zo brachten bijvoorbeeld veel religieus-socialistische aanhangers van de humanitaire beweging het ideaal van een 'volkseenheid' in stelling tegen zowel de marxistische notie van een allesbepalende klassenstrijd, als tegen Abraham Kuypers idee van een onverzoenbare antithese tussen de confessionelen en niet-confessionelen. Ook de toenemende orthodoxie die het gevolg was van het proces van verzuiling keurden de humanitair idealisten af omdat het in hun ogen leidde tot een verbanning van het humanisme uit de religie. Tegenover de orthodox christelijke voorstelling van een ver van de mens verwijderde, transcendente God plaatsten zij de 'immanentie' van het goddelijke en de eigen religieuze ervaring. Tegenover het pessimistische, orthodoxe mensbeeld, plaatsten zij een optimistisch vertrouwen in de mens, in zijn autonomie en persoonlijk geweten.

Een laatste thema dat wordt onderzocht, is de complexe verhouding tussen het humanitair idealisme en de politiek. Hoewel de humanitair idealisten vaak zijn getypeerd als een verzameling 'apolitieke zwevers' gaven zij in de jaren na 1914 blijk van een verhoogde politieke betrokkenheid die vooral tot uitdrukking kwam in een toenemende verstrengeling tussen de humanitaire beweging en de sociaal-democratie. Veel humanitair idealisten werden lid van de SDAP of actief binnen deze partij, al wilden zij het socialisme nadrukkelijk op een ideële in plaats van op een materiële basis stellen. Ook vanuit de SDAP groeide de acceptatie. Zo werkten partijprominenten mee aan humanitair-idealistische periodieken en bijeenkomsten. Met de invloed van religieus-socialisten als Willem Banning op het nieuwe partijprogramma van 1937 bereikte de verwevenheid met de SDAP een hoogtepunt. De toenemende politisering van de humanitaire beweging kwam daarnaast ook tot uitdrukking in een geestelijk-religieus gemotiveerd engagement dat het gevolg was van ingrijpende gebeurtenissen als de Eerste Wereldoorlog, de Russische Revolutie en de opkomst van het fascisme en nazisme, die allen om een politieke stellingname leken te vragen. Het nazisme en fascisme werden door de meeste woordvoerders van de humanitaire beweging fel verworpen, niet in de laatste plaats omdat zij in deze totalitaire ideologieën ongewild de irrationele elementen herkenden die ook hun eigen cultuurkritiek kenmerkten. De opmars van het nazisme werkte de neergang van de humanitaire beweging rond 1930 verder in de hand doordat het de aanhangers zowel confronteerde met de schaduwzijde van het eigen utopisme als met de machteloosheid van hun geestelijk-religieuze en humanistische idealen.